

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.49>

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Шопіна І.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3334-7548*

Шопіна І.М. Альтернативна (невійськова) служба: проблеми і перспективи.

Мета статті – визначити правові засади альтернативної (невійськової) служби у сучасних умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України.

У статті з'ясовано, які проблеми виникають у сфері правового забезпечення альтернативної (невійськової) служби під час повномасштабної російської збройної агресії. Проаналізовано правові підстави проходження альтернативної служби. Визначено та проаналізовано колізію, яка виникає між релігійними переконаннями деяких громадян і оборонними потребами держави в умовах воєнного стану. Розглянуто необхідність гармонізації національного законодавства про альтернативну невійськову службу з міжнародними стандартами, встановленими Європейським судом з прав людини, Венеційською комісією та Комітетом ООН з прав людини. Особливу увагу приділено питанням пропорційності тривалості альтернативної та військової служби, а також подоланню дискримінації щодо невіруючих осіб, чиї переконання також виключають використання зброї. Висвітлено проблеми відсутності адекватної юридичної відповідальності за порушення порядку проходження альтернативної служби та застарілість переліку видів діяльності для її проходження, які не відповідають сучасним викликам і потребам суспільства.

Констатовано, що існуючі правові механізми не повною мірою відповідають потребам правового режиму воєнного стану. Запропоновано напрями реформування законодавства, зокрема: встановлення збалансованої процедури реалізації права на альтернативну невійськову службу; розробка оновленого переліку видів діяльності з урахуванням потреб воюючої держави; імплементація ефективних механізмів відповідальності, що були б пропорційні заходам відповідальності військовослужбовців. Підкреслено, що унормування цих питань є важливим не тільки з точки зору права, а й для підтримки суспільної злагоди, зміцнення довіри до державних інститутів та створення нової архітектури міжнародної безпеки. Акцентовано увагу на тому, що зміни в законодавстві та практиці проходження альтернативної служби матимуть не лише національну, а й загальноцивілізаційну цінність.

Ключові слова: альтернативна (невійськова) служба, військова служба, релігійні організації, свобода совісті, свобода віросповідання, релігійні переконання, мобілізація, права людини, національна безпека.

Shopina I.M. Alternative (non-military) service: problems and prospects.

The purpose of the article is to define the legal principles of alternative (non-military) service in the modern conditions of Russia's full-scale armed aggression against Ukraine.

The article clarifies what problems arise in the field of legal support for alternative (non-military) service during Russia's full-scale armed aggression. The legal grounds for undergoing alternative service are analyzed. The conflict that arises between the religious beliefs of some citizens and the defense needs of the state under martial law is identified and analyzed. The need to harmonize national legislation on alternative non-military service with international standards established by the European Court of Human Rights, the Venice Commission, and the UN Human Rights Committee is examined. Particular attention is paid to the proportionality of the duration of alternative and military service,

as well as overcoming discrimination against non-believers whose convictions also preclude the use of weapons. The problems of the lack of adequate legal responsibility for violating the procedure for alternative service and the outdated list of activities for its performance, which do not correspond to modern challenges and needs of society, are highlighted.

It is stated that the existing legal mechanisms do not fully meet the needs of the martial law regime. Directions for legislative reform are proposed, including: establishing a balanced procedure for the exercise of the right to alternative non-military service; developing an updated list of activities taking into account the needs of a warring state; implementing effective mechanisms of responsibility that would be proportionate to the measures of responsibility for military personnel. It is emphasized that the normalization of these issues is important not only from a legal standpoint but also for supporting social harmony, strengthening trust in state institutions, and creating a new architecture of international security. It is stressed that changes in the legislation and practice of alternative service will have not only national but also universal civilizational value.

Key words: alternative (non-military) service, military service, religious organizations, freedom of conscience, freedom of religion, religious beliefs, mobilization, human rights, national security.

Постановка проблеми. Актуальність теми альтернативної (невійськової) служби в сучасних правових реаліях України є надзвичайно високою і обумовлена кількома чинниками. Передусім, після початку повномасштабної російської збройної агресії виникла потреба у переосмисленні і наповненні новим змістом положення ч. 4 ст. 35 Конституції України, відповідно до якого у разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою [1]. Ця тема набуває особливої значущості в умовах воєнного стану, коли від кількості військовозобов'язаних, призваних за мобілізацією, залежить збереження української державності, що створює колізію між конституційними правами окремих громадян та оборонними потребами держави і всього українського суспільства.

Безумовно, правові засади проходження альтернативної служби потребують гармонізації з міжнародними стандартами. Недостатня деталізація та адаптація законодавства до реалій воєнного часу викликає численні звернення до судів та потребує негайного юридичного врегулювання. Крім того, інститут альтернативної служби є важливим елементом демократичного суспільства, що демонструє повагу держави до індивідуальних переконань та плюралізму. Втім, не можна не звернути увагу на той факт, що міжнародні системи безпеки довели свою неспроможність стримувати російського агресора, а вимоги багатьох міжнародних правових актів, у яких закріплено права людини й громадянина, у тому числі релігійні, тривалий час грубо й безкарно порушуються російською стороною. Можна констатувати, що архітектура міжнародної безпеки показала свою неефективність, вразливість і нездатність враховувати виклики сучасного міжнародного збройного конфлікту високої інтенсивності. Тому сліпе копіювання досвіду організації військової та альтернативної служби держав, які більше 80 років не брали участі в жодній війні на своїй території, уявляється нелогічним.

Актуальність дослідження проблем альтернативної (невійськової) служби також підсилюється необхідністю розробки ефективних механізмів реалізації цього права в умовах удосконалення мобілізаційного законодавства. Вирішення цих питань є важливим не тільки з точки зору права, а й для підтримки суспільної злагоди та довіри до державних інститутів, оскільки в суспільстві існує великий запит на справедливість у сфері мобілізації. Таким чином, правові засади альтернативної служби є предметом критичного аналізу та реформування, що має на меті створити збалансовану систему, яка забезпечить як права громадян, так і національну безпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з альтернативною (невійськовою) службою, розглядали у своїх роботах І. Пирога, М. Белова та В. Фрідманська, які з'ясували, що право на альтернативну невійскову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Воно передбачає можливість виконувати обов'язок перед державою в альтернативній формі громадянам, чиї релігійні, етичні чи моральні переконання несумісні з несенням військової служби. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема України. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення [2].

Я. Митровка звертає увагу на обмежений обсяг чинного національного регулювання, яке зводить альтернативну (невійськову) службу до заміни строкової військової служби і не створює умов для її здійснення в особливий період, що суттєво звужує обсяг гарантій свободи совісті. Автором здійснено порівняльно-правовий аналіз із законодавством Чеської Республіки, яке забезпечує можливість сумлінної відмови від військової служби у тому числі під час правового режиму воєнного стану та передбачає обов'язок виконання трудової діяльності в інтересах держави як альтернативу військовій службі. Такий підхід розглядається як приклад законодавчого балансу між свободою совісті та публічним інтересом оборони держави. У роботі Я. Митровки підкреслюється, що можливість реалізації права на альтернативну (невійськову) службу не повинна виключатися в особливий період, а її фактична відсутність в українському регулюванні суперечить загальновизнаним міжнародним стандартам. Обґрунтовано доцільність реформування національного законодавства із запозиченням кращих практик європейських держав, зокрема Чеської Республіки, в якій забезпечується реальне функціонування альтернативної (невійськової) служби як правової форми сумлінної відмови від військової служби. Запропонована модель базується на невторчання держави у внутрішнє переконання особи, натомість спрямована на створення ефективного механізму її залучення до виконання обов'язку перед суспільством не у формі військової служби, що, на думку автора, відповідає принципам демократичної правової держави. [3]

Я. Котилко, розглядаючи досвід Естонії, у своєму дослідженні з'ясовує, що в цій державі розглядається розширення альтернативної служби за рахунок залучення осіб, які не були призвані до строкової військової служби. Зокрема, запропоновано спрямовувати працівників альтернативної служби до секторів рятувальних служб, поліції, охорони здоров'я та підтримки критичної інфраструктури. Важливим нововведенням є створення резерву альтернативної служби, що забезпечує мобілізаційну готовність осіб після завершення служби. Альтернативна служба інтегрується у загальну систему національної оборони та сприяє формуванню громадянської відповідальності та підготовки до кризових ситуацій [4].

Разом з тим, велика кількість питань, пов'язаних із необхідністю здійснення термінових кроків, спрямованих на пошук балансу між релігійними правами людини і збереженням української державності, залишається невирішеними. Це обумовлює спрямованість наукового пошуку.

Мета статті – визначити правові засади альтернативної (невійськової) служби у сучасних умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Для громадян України, виконання якими військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, встановлено можливість проходження альтернативної служби. Однак, відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень [5]. Змін, пов'язаних із заборонаю альтернативної служби під час правового режиму воєнного стану, до Законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо обмеження альтернативної служби із вказанням терміну дії таких обмежень не вносилося. Немоżliвість проходження альтернативної служби звичайно трактується, виходячи із положень ч. 1 ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», відповідно до якої вказаний вид служби запроваджується замість проходження строкової військової служби (оскільки під час правового режиму воєнного стану набір на строкову військову службу не проводився, а у 2024 році її проходження було скасовано за рахунок введення інших видів військової служби). Отже, в умовах мирного часу особливості релігійних переконань громадян, віровчення яких не допускає користування зброєю, є підставою для проходження ними альтернативної (невійськової) служби. Натомість, в умовах воєнного стану представники таких релігійних організацій несуть військову службу на загальних підставах, а у випадку відмови від її проходження з релігійних переконань передбачено застосування заходів юридичної відповідальності.

Такий правовий стан не є чимось специфічним для України і знайшов своє відображення та оцінку у роботах зарубіжних науковців. Американський вчений С.Д. Сміт з приводу відмови від військової служби з релігійних міркувань, аналізуючи судову практику та позиції інших науковців, аргументує, що не очевидно, що релігійні віруючі зазнають більших душевних страждань, роблячи те, що вони вважають неправильним, ніж світські опоненти, чи люди, чий глибокі переконання або зобов'язання суперечать дотриманню закону. Також, на його думку, не очевидно, що уряд по-

винен звільняти людей від дотримання загальноприйнятих законів лише тому, що вони зазнають душевних страждань, виконуючи їх [6]. На жаль, проблема забезпечення права представників визначених вище конфесій, віроучення яких не передбачає використання зброї, ще не знайшла свого достатнього відображення в роботах українських науковців. Зокрема, потребує рефлексії на рівні української правової доктрини практика Європейського суду з прав людини, який сформував орієнтири, за якими відмова від військової служби є переконанням, що досягає достатнього ступеня сили, серйозності, послідовності та важливості, щоб на нього поширювалися встановлені статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у випадках, коли така відмова мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком служити в армії та совістю людини або її щирими та глибокими, релігійними чи іншими, переконаннями (див., зокрема, рішення у справах: «Баятян проти Вірменії» (*Bayatyan v. Armenia*) від 27 жовтня 2009 року, заява № 23459/03, пункт 110; «Канатли проти Туреччини» (*Kanatli v. Turkiye*) від 12 березня 2024 року, заява № 18382/15, пункт 42 та ін.) [7]. Виклики сучасності потребують переосмислення ролі держави у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією релігійних прав громадян. В умовах правового режиму воєнного стану таке переосмислення має, на нашу думку, передбачати досягнення двох основних цілей: по-перше, збереження рівня додержання демократичних стандартів, одним із яких є свобода віросповідання, і, по-друге, забезпечення необхідного рівня національної і воєнної безпеки.

Заслуговує на увагу, що Європейська Комісія з питань демократії через право (Венеційська Комісія) у своєму Меморандумі щодо альтернативної (невійськової) служби, прийнятому на її 142-му пленарному засіданні 14-15 березня 2025 року, визначає, що право на відмову з міркувань совісті охоплює не лише релігійні переконання, але й глибокі моральні або етичні переконання, які мають серйозний і переконливий характер. Європейський суд з прав людини визнав, що це право не обмежується лише членами релігійних організацій, а поширюється на будь-яку особу, яка щиро дотримується таких переконань. У справі *Paravasilakis v. Greece* (2016), Суд постановив, що держава повинна забезпечити ефективну процедуру для визнання статусу особи, яка відмовляється від військової служби з міркувань совісті, включаючи можливість індивідуального розгляду заяви.

У контексті міжнародного права, Комітет ООН з прав людини також визнає, що право на відмову з міркувань совісті охоплює як релігійні, так і нерелігійні переконання, за умови, що вони є глибокими, щирими і серйозними [8]. Отже, однією з важливих проблем удосконалення законодавства про альтернативну (невійськову) службу є подолання дискримінації невіруючих осіб, система переконань яких виключає застосування зброї, порівняно з віруючими.

Іншою проблемою є забезпечення пропорційності зусиль між військовослужбовцями, що проходять військову службу за призовом під час мобілізації, і особами, які можуть (у разі внесення до законодавства відповідних змін) проходити альтернативну (невійськову) службу під час правового режиму воєнного стану. Венеційська комісія, базуючись на практиці Європейського Суду з Прав Людини визначила, що альтернативна служба повинна бути реальною альтернативою, не каральною за характером, і відповідати переконанням особи. Вона не повинна тривати довше, ніж звичайна військова служба, і має бути організована таким чином, щоб не створювати надмірних труднощів [8]. Звичайна військова служба під час мобілізації триває до видання Президентом України наказу про демобілізацію, або, у разі, якщо військовослужбовець має передбачені Законом України «Про військовий обов'язок та військову службу» підстави для звільнення – до завершення процедур, передбачених вказаним Законом та іншими актами військового законодавства.

У період правового режиму воєнного стану звільнення військовослужбовців відбувається:

- а) за віком - у разі досягнення граничного віку перебування на військовій службі;
- б) за станом здоров'я:

на підставі висновку (постанови) військово-лікарської комісії про непридатність до військової служби або про тимчасову непридатність до військової служби з переоглядом через 6-12 місяців;

за наявності інвалідності (якщо військовослужбовці не висловили бажання продовжувати військову службу);

в) у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі;

г) через сімейні обставини або з інших поважних причин, перелік яких визначається ч. 12 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (якщо військовослужбовці не висловили бажання продовжувати військову службу);

д) у зв'язку із звільненням з полону (якщо військовослужбовці не висловили бажання продовжувати військову службу);

е) у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів - у разі неможливості їх використання на службі (для осіб вищого офіцерського складу);

з) у зв'язку із призначенням (обранням) на посаду або перебуванням на посаді судді, судді Конституційного Суду України, члена Вищої ради правосуддя, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, керівника служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя, його заступника, дисциплінарного інспектора Вищої ради правосуддя [9].

Отже, висловлена Венеційською комісією вимога щодо тривалості альтернативної невійськової служби, яка не повинна тривати довше, ніж звичайна військова служба, в умовах правового режиму воєнного стану означає, що проходження альтернативної служби триває до видання Президентом України указу про демобілізацію відповідно до ст. 11 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [10]. Ми цілком погоджуємося з думкою Венеційської комісії щодо того, що альтернативна служба не має носити характер дискримінації, отже, для додержання принципу пропорційності тривалість альтернативної і звичайної військової служби має бути однаковою. На жаль, за умов збройного конфлікту високої інтенсивності передбачити, коли саме завершаться бойові дії і виникне можливість звільнення військовослужбовців у запас чи відставку, не уявляється можливим. Однак особи, які висловлять бажання скористатися своїм правом на проходження альтернативної служби, є такими ж громадянами нашої держави, як і військовослужбовці, що беруть участь у бойових діях. Отже, невизначеність термінів закінчення альтернативної служби не можна вважати дискримінацією, оскільки близько мільйона військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань перебувають у такому ж саме положенні.

Що стосується висновку Венеційської комісії щодо того, що альтернативна служба має бути організована таким чином, щоб не створювати надмірних труднощів, хотілося б зауважити, що труднощі під час проходження будь-якої публічної служби мають диференціюватися залежно від віку та стану здоров'я особи. У системі військової служби для цього утворено систему військово-лікарських комісій, напрацьовано масштабний інструментарій для визначення придатності громадян до різних видів військової служби. Принципи гуманізму та людиноцентризму, застосовані у системі альтернативної невійськової служби, мають передбачати застосування для здорових осіб і осіб з певними захворюваннями можливості для проходження служби в умовах різної інтенсивності. Отже, проходженню військової служби має передувати військово-лікарська експертиза, за результатами якої буде встановлено непридатність чи повну або часткову придатність особи до різних видів альтернативної служби. Інституційна система військово-лікарських комісій вже створена, медичні та правові засади їх діяльності напрацьовані, для використання цієї системи для обслуговування потреб альтернативної служби знадобиться декілька змін до правових актів, у тому числі до Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затверджене наказом Міністра оборони України від 14 серпня 2008 року № 402. У подальшому проходження альтернативної служби має відбуватися за тими ж робочими графіками, тривалістю робочого тижня і надання відпусток, що й проходження військової служби відповідними особами з повною придатністю та придатністю до служби у військових частинах забезпечення, ТЦК та СП, ВВНЗ, навчальних центрах, закладах (установах), медичних підрозділах, підрозділах логістики, зв'язку, оперативного забезпечення, охорони.

Альтернативна невійськова служба має на меті виконання обов'язку перед суспільством, що знайшло своє закріплення у ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [5]. Для забезпечення виконання громадянами України військового обов'язку шляхом проходження військової служби створено потужну законодавчу та інституційну систему, яка включає кримінальну, адміністративну та дисциплінарну відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, правоохоронні органи, які наділені повноваженнями притягувати військовослужбовців до означених видів відповідальності. Виконання обов'язку перед суспільством у вигляді проходження альтернативної служби також потребує заходів забезпечення. Аналіз положень Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення свідчить, що в них містяться численні склади деліктів, пов'язаних із порушеннями порядку проходження військової служби. На нашу думку, положення ст. 407 Кримінального кодексу України, яка

має назву «Самовільне залишення військової частини або місця служби», ст. 172-11, 172-15 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Самовільне залишення військової частини або місця служби» і «Недбале ставлення до військової служби» можуть бути взяті за основу для встановлення кримінальної та адміністративної відповідальності в сфері проходження альтернативної служби. Питання про доповнення кола суб'єктів цих деліктів особами, які проходять альтернативну службу, скоріше за все виявиться неприйнятним для юристів-деліктологів внаслідок їх усталених поглядів на загальний, родовий, видовий, безпосередній об'єкт правопорушення. Однак, який би шлях не було обрано – доповнення глави 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення та Розділу XIX Кримінального кодексу України складами деліктів у сфері проходження альтернативної служби або доповнення ними інших глав цих Кодексів – відповідальність у цій сфері повинна бути встановлена і бути пропорційною заходам відповідальності військовослужбовців. Нині ж ситуація щодо відповідальності у сфері проходження альтернативної служби носить почасти гротескний характер. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення у ст. 41 передбачає адміністративну відповідальність за порушення встановлених законом гарантій та пільг працівникам, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Тим самим законодавець прирівнює права та гарантії осіб, що проходять альтернативну службу, до прав і гарантій військовослужбовців. За умов відсутності юридичної відповідальності другої категорії осіб це виглядає щонайменш дивним.

Окремий блок проблем пов'язаний з визначенням безпосередніх місць проходження альтернативної служби. Ст. 5 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» визначає, що означену службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній, комунальній власності або переважна частка у статутному фонді яких є в державній або комунальній власності, діяльність яких у першу чергу пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також у патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України [5]. Цей перелік відповідав реаліям мирної держави зразку 2004 року, коли до цієї статті було внесено останні зміни. Так само сприймається анахронізмом Перелік видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2004 р. № 1795. Безумовно, кожний релігійний культ має своє розуміння прийнятності діяльності своєї пастви у воюючій державі з точки зору своїх релігійних догм. Тому визначенню безпосередніх видів діяльності, які буде охоплювати оновлена альтернативна служба, має передувати публічне обговорення за участі органів публічної влади, військових формувань, ДСНС, правоохоронних органів, медичних установ, підприємств оборонного комплексу, комунальних підприємств санітарного профілю і релігійних організацій. Предметом такого обговорення має стати визначення публічних потреб, із задоволенням яких виникають проблеми внаслідок сучасного стану ринку праці, і готовності релігійних організацій визначити роботу із задоволення таких потреб прийнятною для їх членів.

Висновки. У цій статті ми намагалися окреслити найбільш суттєві проблеми, що виникають нині у сфері можливого застосування практики альтернативної невійськової служби в умовах повномасштабного збройного конфлікту. Рішення Венеційської комісії від 14-15 березня 2025 року, відповідно до якого відсутність доступу до альтернативної служби, кримінальне переслідування за відмову з міркувань совісті, або каральний характер альтернативної служби суперечать міжнародним стандартам, а держава має позитивний обов'язок забезпечити ефективну альтернативу військовій службі для осіб, які відмовляються з міркувань совісті, з урахуванням їхніх переконань [8], є, на нашу думку, лише початком застосування масштабних міжнародних важелів впливу на нашу державу для забезпечення релігійних прав громадян. Однак слід пам'ятати, що в умовах слабкості і часткового руйнування архітектури міжнародної безпеки саме Україна виступає фундатором нової системи забезпечення прав і свобод громадян в умовах тривалих збройних конфліктів. Тому зміни у законодавстві та практиці проходження альтернативної невійськової служби будуть мати не тільки національну, а й загальноцивілізаційну цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.07.2025).
2. Пирога І.С., Белова М.В. Фрідманська В.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87. С. 347–352.
3. Митровка Я.В. Альтернативна (невійськова) служба в Україні та Чеській Республіці: порівняльне дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89. С. 22–27.
4. Котилко Я.М. (Альтернативна (невійськова) служба в Естонії: досвід для вдосконалення національної безпеки України. *Економіка, управління та адміністрування*. 2025. № 2 (112). С. 101–108.
5. Про альтернативну (невійскову) службу: : Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення 14.08.2025).
6. Smith S.D. What does religion have to do with freedom of conscience. *University of Colorado Law Review*. 2005. № 76. Р. 911–940.
7. Постанова Верховного Суду від 2 травня 2024 року у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> (дата звернення 14.08.2025).
8. Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14-15 March 2025). URL: <https://www.venice.coe.int> (дата звернення 14.08.2025).
9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 14.08.2025).
10. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення 14.08.2025).